



UDK: 811.512.133'373 + 39:81'42

Soxibaxon MELIBAYEVA,
Alisher Navoiy nomidagi TDO'TAU tayanch doktoranti
@Melibaevashiba93@gmail.com

Fil.f.d M.Saparniyazova taqrizi asosida

THE PHENOMENON OF IDENTIFICATION AND EUPHEMIZATION IN UZBEK ANTHROPNYMICS

Annotation

In linguistics, there are such cases known as taboo and euphemization, in which the use of the name of various phenomena is prohibited, and in their place another word in a positive sense, corresponding or close to this concept, is used. This article deals with issues such as the taboo phenomenon found in anthroponyms, the causes that cause such a state of affairs and the involvement of these in the national-culture of the people. The process of euphemization, its importance is explained to some extent along with the reasons.

Key words: taboo, euphemization, national culture, anthroponyms, prohibition, extralinguistic factors, religious belief, nickname-name, patronymic.

ЯВЛЕНИЕ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ЭВФЕМИЗАЦИИ В УЗБЕКСКОЙ АНТРОПНИМИКЕ

Аннотация

В языкознании известны такие случаи, как табу и эвфемизация, при которых запрещается употребление названия различных явлений, а вместо них употребляется другое слово в положительном смысле, соответствующее или близкое к этому понятию. В данной статье рассматриваются такие вопросы, как явление табу, встречающееся в антропонимах, причины, вызывающие такое положение вещей, и вовлеченность этих в национальную культуру народа. Процесс эвфемизации, его значение в той или иной степени объясняются вместе с причинами.

Ключевые слова: табу, эвфемизация, национальная культура, антропонимы, запрет, экстралингвистические факторы, религиозные убеждения, прозвище-имя, отчество.

O‘ZBEK ANTROPONIMIKASIDA TABULASHISH VA EVFEMIZATSIYA HODISASI

Аннотация

Tilshunoslikda tabu va evfemizatsiya deb nomlanuvchi shunday holatlar borki, bunda turli hodisalar nomini ishlatish ta'qiqlanadi va ularning o'rniga ijobiy ma'nodagi, shu tushunchaga mos yoki yaqin bo'lgan boshqa bir so'z ishlatiladi. Ushbu maqolada antroponimlarda uchraydigan tabu hodisasi, bunday holatni yuzaga keltiruvchi sabablar va bularning xalq milliy-madaniyatiga aloqadorligi kabi masalalar haqida so'z boradi. Evfemizatsiya jarayoni, uning ahamiyati sabablar bilan birga ma'lum darajada izohlanadi.

Kalit so'zlar: tabu, evfemizatsiya, milliy madaniyat, antroponimlar, ta'qiqlash, ekstralingvisik omillar, diniy e'tiqod, laqab-ism, himoyalovchi nom.

Kirish. Dunyo tilshunosligida har bir tilda onomastik tizim birliklari tadqiq dolzarb muammolardan sanaladi. Onomastik birliklar etnos timsolida dunyoning mavjud modelini belgilashga asos bo'ladi. Ma'lum tilga xos nomlar (onimlar) zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biridir. Onimlar nafaqat nominativ ma'noning tashuvchisi, balki shuningdek, hududning tili, geografiyasi va tabiati, tarixi va urf-odatlar haqida juda ko'p ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bugungi kunda ilm-fanning barcha sohalarida bo'lgani singari o'zbek tilshunosligida ham chuqur ilmiy asoslangan tadqiqotlar olib borilmoqda. Milliy ma'naviyatimizning ajralmas qismi bo'lgan antroponimlar tizimi, bu tizimga mansub birliklarning lisoniy jihatlarini davr talablari darajasida o'rganish borasida ham qator ishlar qilinmoqda. Jumladan, o'zbek tili birliklari lingvomadaniy aspektda chuqur tadqiq etilmoqda. Respublikamiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi farmoni milliy tilimizni zamonaviy tadqiq usullarida chuqur o'rganishni taqozo qiladi.

Antroponimlarda kuzatiladigan tabu va evfimizm hodisasi bevosita xalqimizning milliy-madaniy an'analari, turmushi, dunyoqarashi bilan bog'liq.

Tabu (polinezcha - "ta'qiqlash") atamasiga O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi quyidagicha tushuntirish beradi:

Ibtidoiy jamiyat bosqichidagi xalqlarda tarqalgan ta'qiqlash tizimi.

Tilshunoslikda muayyan so'zlar, iboralar yoki atoqli otlarni qo'llashni ta'qiqlash, man etish.

Ibtidoiy davrlarda tabiat hodisalarining sirini bila olmagan inson qo'rquv uyg'otadigan sehrli va zararli yovuz kuchlardan, jin, arvohlardan, ofatli kasallik va yirtqich hayvonlardan saqlanishning yagona chorasi ularning nomini aytishni man etish, atamaslik deb tushungan. Ayniqsa, kishi nomiga nisbatan tabu keng tarqalgan. Masalan, o'lgan kishining nomini, dohiy yoki podshohning, ma'budalarning nomini va ba'zi qarindoshlar (qaynota, qaynona, er,

qaynog'a)ning nomini aytish, ularni ovoz chiqarib chaqirish ta'qiqlangan va bunday atoqli otlar tegishli tavsifiy iboralar yoki boshqa nomlar bilan almashtirilgan. Ovlanadigan, tirikchilik manbasi bo'lgan hayvon nomlari, kishini seskantiradigan jonivorlar va boshqa voqea-jarayonlar ham ba'zan tabulashirilgan. Masalan, chayon so'zi o'zbek shevalarida eshak, benom, gazanda, ayriqyuruq, beshbo'g'in va boshqa nomlar bilan atalgan, hozirgi tillarda o'lim haqida, og'ir kasallik haqida to'g'ridan to'g'ri gapirmaslik, yoqimsiz, noxush narsalarni eslash, eslatishdan qochish odatini ham tabuga kiritish mumkin. Tabu so'zlar o'rniga boshqa so'zlar- evfemizmlar zarur bo'ladi, boshqa tillar singari, o'zbek tilida ham bunday so'zlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Antroponimlarda tabu hodisasi yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi, xalqning milliy madaniyati, tafakkuri, e'tiqodiga bog'liq bo'lgan bir necha holatlar mavjudki, natijada kishilarga maxsus qo'yilgan nomlar o'rniga boshqa nomlar bilan yuritilish, bir insonga bir necha ismlilik xos bo'lib qolish holati namoyon bo'ladi. Bunga quyidagi sabablarni keltirib o'tamiz. Yangi tug'ilgan chaqaloqqa yaqinlari nom tanlashayotganda diniy e'tiqodlaridan kelib chiqib bolaga payg'ambarlar, avval o'tgan aziz avliyolarining ismlarini orzu-havas bilan o'z farzandlariga qo'yadilar. Lekin bunday ismlar bolaga og'irlik qilishi mumkin deb hisoblab, chaqaloq biroz ulg'aygunga qadar uni boshqa ism, ya'ni nom bilan nomlaydilar. Natijada, bolada ikki ism paydo bo'ladi. Keyin qo'yilgan ismlar ham bolaning barcha atrofidagi kishilari tomonidan yaxshi o'zlashtiriladi. Masalan, Muhammad nomi bilan boshlanuvchi ismlar, Muso, Idris, Ayyub, Yahyo va boshqa shu kabi payg'ambarlar ismidan olingan nomlar bilan bog'liq.

Yana shunday holatlar borki, yosh farzand tanasida ma'lum bir belgi, dog' bilan tug'ilgan bo'lsa va vaqlar o'tishi bilan bu farzandning tanasidagi dog' hajmi kattalashib, ko'payib borsa, yoki shu dog' tanadan yo'qolib ketsin degan maqsadda ota-ona yoki farzandning yaqinlari bolaga tug'ilganda niyat qilib tanlab qo'yishgan ismidan ma'lum muddat voz kechib, boshqa nom bilan atashga majbur

bo'ladilar. Aslida o'zbek xalqi antroponimiyasida qadimdan bolaga ism tanlashda bevosita xalqimizga xos bo'lgan madaniy urf-odatlar, e'tiqodi, dunyoqarashi, davr bilan bog'liq tuzum kabilardan kelib chiqqan holda ism beriladi. Tanasida qizil dog' bilan tug'ilgan farzandlarga Anor, Anora, Anorxon, Anorboy, Norxo'ja; tanasida sezilarli xoli bilan tug'ilgan chaqaloqlarga Xolida, Buxolida, Xoldor, Xolmo'min, Xolbeka, Xolbek, Xolboy, Xoljon, Xolxon, Tojiniso, Tojimurod, Tojdor kabi ismlar berilishi farzandga ism tanlashdagi milliy urf-odatlariga bevosita bog'liq. Lekin yuqoridagi kabi tanada ma'lum bir dog'lar bo'lishiga qaramay chaqaloqqa boshqa ism berish holatlari ham juda ko'p kuzatiladi. Ammo ayrim farzandlarning yaqinlari chaqaloqning tanasidagi dog' hajmi kattalashmasin yoki butunlay yo'qolib ketishini farzandni shunga mos ism bilan chaqirishga bog'liq hodisa deb tushunishadi va boshqa ism bilan atay boshlaydilar. Masalan, ayrim boshqa ismli qizlarga tanasida qizil dog' mavjudligi sabab Anora deb murojaat qilinadi. Natijada tabu hodisasi yuzaga kelgan va farzandning qonuniy ismi yaqinlari tomonidan deyarli unutilib, Anora deya ikkinchi nom bilan murojaat qilingan. Yoki boshqa bir ismli qizlarga tanasidagi xolning hajmi kattalashib ketishidan xavfsiragan holda, ma'lum muddat uni Xolida deya nomlanish odati mavjud. Bu kabi an'ana va milliy qadriyatlar kishilarning dunyoqarashi, madaniyati orqali vujudga keladi.

Xalqimizda tabu holatining yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi yana shunday omillar borki, chaqaloq yangi tug'ilganda ota-onasi yoki yaqinlari tomonidan qo'yilgan ayrim ismlarning ma'nosi diniy jihatdan ta'qiqlangan ma'no kasb etishi barobarida, keyinchalik norasmiy holatda bu kabi ismlar o'rniga boshqa bir nom bilan ataladilar.

Bolaning asl ismi tilga olinmay, unga keyinchalik berilgan laqab-ismni aytib unga murojaat qilingan. Mana shunday hollarda bordi-yu bolaning ismini so'rab qolsangiz, oila a'zolari asli ismi boshqa ekanini, uni boshqa nom bilan chaqirishlarini aytishadi.

Bolaga dunyoga kelishidan avvalroq olamdan o'tgan yaqin marhum yoki marhumaning qarindoshlik munosabatini ifoda etadigan so'zlarni aytish orqali murojaat qilishgan. Masalan, "bobojon", "dadaxon", "dadajon", "buvijon" va boshqa. Mana shunday qavm-qarindoshlik terminlari bolaning asl ismi o'rnida ko'p bor tilga olingani tufayli keyinchalik shu nomlar atoqli ot darajasiga ko'tarilgan. Hozirgi o'zbek ismlari lug'ati tarkibidagi Bobojon, Buvijon, Dadaxon, kabi ismlar ana shunday yo'l bilan yuzaga kelgan. Hozirda, hatto bunday ismlar rasmiy ravishda shaxsning fuqarolik pasporti va boshqa hujjatlarida qayd qilingan. Shaxsning dastlab berilgan asosiy nomi tilga olinmasligi tufayli ikkinchi nom tomonidan iste'moldan siqib chiqarilgan.

Bolaga marxum qarindoshning ismi qo'yilsa, bu ismga munosabatning o'ziga xos qonun-qoidalarga amal qilish lozim bo'lgan milliy-madaniy udumlar bor. Bordi-yu, qizga marxum buvisining ismi berilsa, uning nomini aytib chaqirmaydilar. Bunday bolani ismini aytib ko'yish va urish ham man qilinadi. Bunga amal qilinmasa, marxum bobosi yoki buvisi (momosi)ning ruhi ranjiydi, bu bolaga baxtsizlik keltirishi mumkin, deb o'ylashadi. Masalan, Bobojon Parpiyevning ismi Yunus bo'lgan. Yunus ismi bobosiga tegishli edi. Shu sababli oiladagilar marxum bobo ranjimasin deb

bolani Bobojon deb chaqirishgan. Natijada laqab ismi iste'moldan siqib chiqqan va Bobojon deb atash odat bo'lib ketgan.

Yana tabu hodisasini yuzaga keltiruvchi, milliy urf-odatlarimiz, xalqimiz mentalitetiga, turmush-tarzi xos bo'lgan shunday holat borki, bolaning asl ismi tilga olinmaydi. Unga oila a'zolari, yaqinlari o'zlari o'ylab topgan so'z va so'z birikmalari orqali murojaat qilishadi. Masalan, Polvon, Bek, Mullayigit, Oyqiz, Poshsha va boshqalar.

Surxondaryonig tog'li hududlarida yashovchilar marhum qarindosh nomi qo'yilgan bolaga uning asl ismini aytmay, Bobo, Ota, Amak (amaki), Kata (katta), Kalon Bobo (erkalab Boboyka), qiz bo'lsa, Moma, Ona, Amma (erkalab ammaska) deb murojaat qilishadi.

Inson ismini sehrli (magik) kuchga ega deb bilish, chaqaloqqa berilgan ismning unga mos kelmayotgani, og'irlik qilayotganiga ishonish, bola ismini boshqasi bilan almashtirishda ham yorqin ko'rinadi. A.Omonturdiyev ushbu udumning mohiyatini quyidagicha izohlaydi: "Rasmiy nom bilan yashayotgan bola yoki o'smir surunkali kasal bo'laversa (xususan, Alloh, payg'ambar, avliyo yoki umuman, buyuklar nomi bilan atalgan bo'lsa, nomini ko'tarolmaydi deb hisoblanib), ismi o'zgartiriladi yoki u kamtarona evfemik bir nom bilan almashtiriladi. Natijada bola qo'shaloq nom (biri rasmiy, biri evfemik atama)ga ega bo'lib qoladi. Bu nomning ikkinchisi himoyalovchi ism sifatida faollashib ketadi.

Tabu hodisasi kuzatiladigan holatlarni professor E.Begmatov "Ismlarning sirli olami" nomli kitobida quyidagicha sanab o'tgan. Nomini tilga olish ta'qiqlanuvchi narsalar, jonzotlar, asosan, quyidagilar:

- ba'zi hayvonlar nomi;
 - ba'zi qushlar nomi;
 - ba'zi jonzot va hasharotlar nomi (ilon, chayon, biy); ba'zi daraxt va o'simliklar nomi;
 - ba'zi tabiiy va sun'iy obyektlar nomi (qoyalar, daryolar, buloqlar);
 - ba'zi aziz va muqaddas deb hisoblanuvchi shaxslar nomi;
 - bolaga ism sifatida qo'yilgan ba'zi marxumlar ismi;
 - oila, urug'dagi yoshi ulug' kishilar, qariyalar ismi;
 - ayollar, ayniqsa, kelinlarning oiladagi va erining avlodidagi katta va kichiklarga ismini aytib murojaat qilmaslik;
 - er-xotin orasidagi munosabatda bir-birining ismini aytmaslik;
 - shogirdlarning o'z ustoz ismini tilga olmasligi;
 - oliy toifaga mansub, boy-badavlat kishilarga ularning ismini aytib murojaat qilmaslik;
 - kasb-hunar sirlariga oid ba'zi tushunchalarni ifoda etadigan so'zlar begonalar oldida tilga olinmay, u boshqa leksemalar bilan almashtiriladi;
 - chaqaloq badanidagi notabiiy belgini yashirish, uni boshqa nom bilan atash va boshqalar.
- Shunday qilib, cheklangan yoki mutlaq deb tushuniladigan lingvistik tabu ekstralingvistik omillar bilan belgilanadigan so'zlardan foydalanish vaqti: diniy va ijtimoiy an'analar, kasalliklardan qo'rqish, ismning sehrli kuchiga ishonish va boshqa tashqi kuchlarning ta'sirida kuzatiladi.

ADABIYOTLAR

1. "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni // Lex.uz
2. Begmatov E.A. Ism chiroyi. – Toshkent: Fan, 1994.
3. Begmatov E.A. Nomlar va odamlar. – Toshkent: Fan, 1996.
4. Begmatov. E. Ismlarning sirli olami. – Toshkent: O'zbekiston, 2014.
5. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутк эвфемикаси. — Т.: «Фан», 2006.
6. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.–Toshkent:"O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" nashriyoti, 2004.